

ПРАВО ЯК НОРМАТИВНА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ІНСТРУМЕНТАЛЬНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Досліджується нормативна основа права як системи соціального регулювання. При цьому акцентується увага на понятті, властивостях та функціях системи права, яка відображає його нормативний зміст.

Ключові слова : право, норма права, система права, правова нормативність.

Исследуется нормативная основа правая как системы социального регулирования. При этом акцентируется внимание на понятии, свойствах и функциях системы права, которая отображает его нормативное содержание.

Ключевые слова: право, норма правая, система правая, правовая нормативность.

Normative basis is investigated right as systems of the social adjusting. Attention is thus accented on a concept, properties and functions of the system of right, that represents him normative maintenance.

Key words: right, norm right, system right, legal normativeness.

Право, що являє собою особливе нормативне утворення, впорядковує та охороняє найбільш важливі для абсолютної більшості членів соціуму суспільні відносини. Висока соціальна цінність цих відносин дозволяє розглядати їх як загальнозначимі. Саме загальнозначимість цих відносин обумовлює необхідність виконання вимог правових норм усіма членами суспільства. Право, ніби приймається від імені всього суспільства, а норми утворюючи систему права поширюють свою дію на всіх членів суспільства, незалежно від їх участі у правотворчій діяльності і внутрішньої психологічної оцінки, значимості встановлюваних за допомогою права правил поведінки. У цьому вбачається одна з істотних відмінностей права від інших нормативних систем.

Але право, як будь-яке соціальне нормативне утворення, є не просто засобом регулювання, це ще й специфічним способом закріплення певних соціальних зв'язків. Причому природа цих зв'язків в значній мірі зумовлена формою організації суспільства. Так на додержавних етапах розвитку суспільства соціальні норми закріплювали кровноспоріднені відносини і в цьому сенсі норми відповідали потребам відповідного етапу соціальної еволюції. Але в умовах політичного, державно-організованого суспільства змінилася і специфіка соціальних зв'язків. Принциповим чином змінилася і система соціального регулювання, яка поряд з нормами звичаїв отримала суттєве і необхідне доповнення у вигляді правових норм, що знаходяться в безпосередньому зв'язку з державою.

Цей зв'язок визначається двома ключовими моментами. По-перше, норми права встановлюються від імені держави і в цьому сенсі вони є продуктом свідомої соціальної діяльності. По-друге, реалізація, втілення в життя вимог правових норм забезпечується системою державних гарантій та санкцій. Їх реалізація підтримується можливістю застосування примусових заходів. При цьому, звичайно, охорона від порушень примусовою силою держави не суперечить тому, що правові, як і інші соціальні, норми в переважній більшості випадків виконуються людьми свідомо і добровільно (всі вони забезпечуються, в першу чергу, заходами переконання, виховання, організації). І лише коли вплив інших засобів вияв-

ляється для реалізації норм права недостатнім, виникає необхідність у застосуванні відповідних заходів примусу. Сенс «утвердженого зв'язку між нормами права і примусом, зводиться до того, що невиконуючи добровільно свої юридичні обов'язки зобов'язаний або ж мусить бути підданий примусовим заходам»¹.

Таким чином, особливістю права як нормативного утворення призначеного для соціального регулювання є те, що її функціонування забезпечується двома видами державного примусу, тобто фізичним і психічним примусом.

Під фізичним примусом розуміються передбачені законом заходи, що складаються у застосуванні фізичної сили для підтримки правопорядку, в тому числі репресивні заходи, наприклад ув'язнення, смертна кара і т.п. Що ж стосується психічного примусу, то тут на першому плані стоїть страх «піддатися тим заходам, які передбачені правом на випадок невиконання». Саме страх психічно примушує «громадян співвідносити свою поведінку з вимогами права»². Державний примус активно застосовується при порушеннях норм права. У всіх інших випадках постійно зберігається лише потенційна можливість його використання.

Ще однією суттєвою особливістю права як особливого нормативного утворення є те, що норми, що функціонують у рамках даної системи мають специфічну формалізацію. Вони закріплюються у відповідних формально-юридичних джерелах права. Це визначається саме особливою соціальною значимістю унормованих суспільних відносин і неприпустимістю довільної інтерпретації впливаючих від держави нормативних установок. Таке закріплення дозволяє уникнути двозначності, підміни правового припису суб'єктивними інтерпретаціями. Особлива, похідна від держави формалізованість забезпечує відносну стабільність норм права і робить зворотний активний вплив на їх зміст.

Володіючи вищевикладеними особливостями, право за своєю суттю залишається нормативним утворенням, яке виконує функцію соціальної організації. Ця регулятивна система являє собою свого роду інструмент, ефективний засіб, що використовується для закріплення і розвитку, найважливіших для життєдіяльності суспільства відносин. За допомогою норм права здійснюється упорядкування і підпорядкування діяльності безлічі людей досягненню загальних цілей. Поява норм права це свого роду відповідь політично організованого суспільства на об'єктивну необхідність у узгоджених діях його членів.

Саме праву відводиться головна роль у регулюванні суспільних відносин у рамках держави. Воно нормує, приводить у відповідність з єдиними вимогами поведінку окремих суб'єктів. Право регламентує дії по налагодженню взаємозв'язків між людьми, об'єднує їх для спільної реалізації цілей і завдань держави. Правове нормування – це спосіб упорядкування дій груп та індивідів на основі загальноприйнятих норм і цінностей – політичних, правових, моральних, релігійних та ін. І в цьому сенсі правове нормування є процесом, який забезпечує управління. Створення тих чи інших об'єднань людей як автономних груп, орієнтованих на здійснення конкретних цілей і завдань, – складова частина управлінського процесу.

Аналіз феномена «право» в інструментально-функціональному аспекті припускає, перш за все, розуміння даного феномена як безлічі чинних (функціонуючих) норм (правових засобів). Але при цьому, необхідно враховувати, що право – це не проста сукупність норм. Побудова всієї сукупності правових норм на основі певної послідовності та взаємозв'язку дозволяє говорити про складне, цілісне утворення. Вся сукупність діючих в суспільстві правових норм являє

собою функціонуючу систему. Саме така властивість права як системність, в кінцевому результаті, дозволяє відокремити, виділити окремі елементи (інструментальні блоки) та визначити їх функціональне призначення в рамках всієї системи права в цілому³.

Слід зазначити, що в сучасному правознавстві існує стійка тенденція до використання системного підходу. Основне значення системного підходу полягає в тому, що він дозволяє дати системну характеристику позитивного права. При цьому «під системою розуміється складно організоване ціле, що включає елементи, об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами».

Система права – це обумовлена об'єктивними чинниками внутрішня будова права, що характеризується узгодженістю, взаємозумовленістю і взаємодією правових норм, об'єднаних за відповідними підставами у відокремлені групи.

Застосування системного підходу в поєднанні інструментально-функціональної методологією, перш за все, припускає що право – це структурно-елементне утворення, первинним елементом якого виступають правові норми, які для забезпечення найбільш ефективного регулювання окремих видів суспільних відносин об'єднуються в більш-менш великі групи. При цьому система права розглядається як абстрактна категорія, тому дослідження нормативної форми соціальної організації носить в достатній мірі умовний характер. Необхідно також враховувати, що на розуміння системи права справляють істотний вплив тип праворозуміння, а також специфіка правової системи⁴.

Тут, особливо слід зазначити, з приводу неприпустимості змішування понять «система права» і «правова система», оскільки вони не тотожні. У першому випадку мова йде про внутрішню будову права, а в другому – про правову організацію всього суспільства, сукупності всіх юридичних інститутів і засобів, що існують і функціонують у державі. Таким чином, «правова система» об'ємніша за змістом категорія. Система права виступає лише складовою частиною, однією з елементів правової системи⁵.

Право є сукупність створюваних і охоронюваних державою норм⁶. Але це не випадкове, не хаотичне нагромадження їх, а строго узгоджена і взаємозалежна система, в якій норми групуються в певному порядку на основі загальних принципів. Право постає перед нами як складне системне ієрархічне освіту, що існує на основі процесів інтеграції та диференціації⁷.

Системність – загальна властивість всіх типів права. Кожному історичному типу права властива своя система, що відображає особливості даного типу і всієї суспільної формації. Структура права – це юридичне вираження структури даного суспільства⁸.

Система права характеризується такими рисами:

- єдністю джерел, в т.ч. виражених у правових нормах державної волі, моральної природи соціально-економічних, політичних та ідеологічних відносин;
- єдністю правової системи, в рамках якої існують і діють норми права;
- єдністю механізму правового регулювання, його вихідних принципів, кінцевих цілей і завдань;
- відмінністю правового змісту, характеру приписів, сфер їх дії, форм вираження, а також методів регулювання;
- взаємодією складових системи елементів, їх взаємною обумовленістю;
- відносною об'єктивністю внутрішньої будови права,
- обумовленістю економічним і соціальним устроєм суспільства,

– незалежністю від суб'єктивної волі законодавця.

Система права виконує певні функції:

По-перше, з її допомогою формуються стійкі зв'язки між елементами права – нормами, інститутами, галузями. Ці зв'язки можуть бути: причинно-наслідковими (коли одні норми і інститути прямо передбачають прийняття та існування інших), функціональними (коли те чи інше суб'єктивне право чи обов'язок реалізуються через взаємодію кількох норм або інститутів), зовнішніми (коли певні норми утворюють єдиний інститут з нормами моралі, звичаїв і т.д.), внутрішніми, «обслуговуючими» (вертикальними) (галузь, підгалузь, правовий інститут) і горизонтальні (між галузями) структури права.

Внутрішні системні зв'язки права забезпечують його єдність і несуперечливість.

По-друге, система права служить засобом накопичення соціальної інформації, що виходить, як від законодавця, так і інших нормативних систем. Інформація, що надходить (нові норми) ніби сортується і «зберігається» в чітко визначених місцях системи права – в рамках відповідного інституту і галузі права. Ієрархічну будову права і зв'язку елементів його структури – норм, галузей, інститутів, дозволяють розглядати право як певну кібернетичну систему, яка здатна, певною мірою, «самостійно» сприймати, зберігати і видавати інформацію з метою управління суспільними відносинами в межах права. У цьому розумінні система права служить своєрідною внутрішньою «картою» права, користуючись якою суб'єкт правозастосовної діяльності (або інша зацікавлена особа) може легко відшукати потрібну йому норму.

По-третє, система права забезпечує сукупний регулятивний ефект від реалізації правових норм. Цей ефект в науці називається синергетичним, що означає «спільний, узгоджено діючий». Його суть у тому, що право впливає на поведінку людей, як на рівні окремих норм, так і як цілісне утворення через взаємодію інститутів, галузей, які визначають правовий режим в тій чи іншій сфері людської діяльності. Саме завдяки системній дії досягається головний результат правового регулювання – впорядкування не тільки окремих ситуацій, але і цілого виду (системи) суспільних відносин. У цьому і проявляється синергетичний ефект права, коли в результаті узгодженої дії елементів системи виникає якість, недосяжне на рівні окремих її елементів. Саме системна дія права забезпечує основні параметри його соціальної цінності – справедливість, гуманність, гарантованість прав і т.д.

По-четверте, система права дозволяє зберігати стабільність правового регулювання при різного роду перетвореннях права. Справа в тому, що система права – явище стійке, свого роду «генетична програма» права, певною мірою не залежить від волі і бажань законодавця. Правові реформи, плановані як зміни у змісті норм, здійснюються, тим не менш, по схемі, заданій об'єктивним, невідчужим законодавцю, будовою права. Більш того, життєздатність нового багато в чому залежить від його сумісності з вже сформованою структурою права, його інститутів, галузей, їх здатністю оснастити задуми реформаторів необхідним правовим інструментарієм. «Норми права можуть мінятися від розмаху пера законодавця, – писав Р. Давид. – Але в них не мало таких елементів, які не можуть бути довільно змінені, оскільки вони найтісніше пов'язані з нашою цивілізацією і нашим способом думок. Законодавець не може впливати на ці елементи, точно так само як на нашу мову чи нашу манеру розмірковувати». До такого роду незмінним

явищ належить і система права, яка виступає своєрідним відображенням основних видів суспільних відносин: майнових, управлінських, політичних тощо. Слід мати на увазі, що стабільність права, консерватизм його форми разом із здатністю до оновлення змiсту – важливі складові ефективності правового регулювання.

По-п'яте, будучи стійкою до змін законодавства (сукупності нормативно-правових актів), система права служить тим самим певним механізмом наступності правового прогресу, зберігаючи для нових поколінь вироблені багатоміровою практикою юридичні феномени: норми, інститути, галузі, які стають своєрідними «накопиченнями» цінностей правової культури. «Характерне свідчення: в переломні, революційні епохи, коли може скасовуватися чи не все законодавство колишніх режимів, правове регулювання навіть за відсутності нових законів не припиняється: нові норми «наростають» на постійну основу галузей та інститутів права»⁹.

Таким чином, право як будь-яке соціальне нормативне утворення є не просто засобом регулювання, це ще й специфічний способом закріплення визначених соціальних зв'язків. Причому природа цих зв'язків значною мірою обумовлена формою організації суспільства. Аналіз феномену «права» в інструментально-функціональному аспекті припускає, перш за все, розуміння даного феномена як якоїсь множинності діючих (функціонуючих) норм (правових засобів). Але при цьому, необхідно враховувати, що право – це не проста сукупність норм. Побудова всієї сукупності правових норм на основі певної послідовності і взаємозв'язку дозволяє говорити про складне, цілісне утворення. Вся безліч діючих у суспільстві правових норм являє собою функціонуючу систему. Саме така властивість права як системність, в кінцевому результаті, дозволяє відокремити, виділити окремі елементи (інструментальні блоки) та визначити їх функціональне призначення в рамках всієї системи права в цілому. Основною умовою подання права у вигляді нормативної системи соціального регулювання є наявність цілісності, тобто такого якісного стану, коли властивості системи в цілому не можуть бути зведені лише до суми властивостей утворюючих її елементів. Ступінь організованості системи права визначається в залежності від різноманітності функціональних зв'язків, кількості і якості елементів і від стійкості структури. Чим вище стійкість структури і чим більше функціональне навантаження на кожен елемент, тим вище організованість системи. Крім того, система права характеризується ще нерозривною єдністю з навколишнім середовищем, у взаємодії з якою вона, власне, і проявляє свою цілісність.

1. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 2000. – С. 220. 2. *Петражицкий Л.Б.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 1907. – С. 214–216. 3. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Учебник. – М., 1997. – С. 232. 4. *Мозолин В.П.* Система российского права // Труды Московской государственной юридической академии: Сб. статей. – М., 2002. – С. 10. 5. *Лившиц Р.З.* Система права и перспективы ее развития // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 96. 6. *Рабец А.М.* Интеграция и дифференциация в праве // Труды Московской государственной юридической академии: Сб. статей. – М., 2002. – С. 54–57. 7. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 59. 8. *Теория государства и права: Курс лекций /* Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997. – С. 394–395. 9. *Давид Р.* Основные правовые системы современности. – М., 1988. – С. 39.